

Demydenko Hanna Hlebinna,

Ukrainian Philology department assistant,

Kryvyi Rih Pedagogical Institute

State Higher Education Establishment "Kryvyi Rih National University"

Phraseological representation of Ukrainian national character features

Summary. The article deals with the specific phraseology implementation of Ukrainian national character features. Attention is paid on peculiarities of set expressions related to non-verbal interaction. Also it gives evidence that set expressions with paralinguistic component allow to understand the way of national world view, Ukrainian people communicative experience, behavior patterns etc. Moreover it emphasizes cultural determinism of the eastern Slavic linguistic background in analysed set expressions.

Keywords: set expression, paralinguistics, national character, nonverbal communication, cultural and national connotation.

Демиденко Ганна Глебівна,

асистент кафедри української мови

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Фразеологічна репрезентація рис українського національного характеру

Анотація: У статті розглянуто специфіку втілення у фразеології рис національного характеру українців. Звернено увагу на особливості стійких зворотів, пов'язаних з невербальною взаємодією лінгвоносіїв. Обґрунтовано думку, що сталі вислови з паралінгвальним компонентом дають змогу досягнути національний спосіб світосприйняття, комунікативний досвід народу, стереотипи поведінки; зокрема акцентовано на їх культурній детермінованості на східнослов'янському мовному тлі.

Ключові слова: фразеологізм, паралінгвістика, національний характер, невербальна комунікація, культурно-національна конотація.

Процес розуміння й оцінювання фразеологізмів як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу, осягнення національного характеру. У науковій літературі під «національним характером» традиційно розглядають сукупність специфічних психічних рис і властивостей, притаманних тій чи тій соціально-етнічній спільноті в конкретних історико-етнічних, культурних і природних умовах її розвитку. Риси національного характеру у своїх проявах виражають певні морально-вольові якості людей, вони є не сумою характерних рис, а внутрішньою скоригованою єдністю, що традиційно оформлена й певним чином орієнтована, зумовлена історично конкретним етапом суспільного розвитку народу [1].

Поняття національного характеру є ширшим за поняття етнічного стереотипу, оскільки національний характер – це сукупність рис, а етнічний стереотип – стійке уявлення про одну з цих рис [2].

Дослідження в галузі семантики фразем охоплюють у сучасній мовознавчій науці цілий ряд проблем, з яких провідною на сьогодні залишається вивчення національно-культурної специфіки фразеологізмів (Л. Даниленко, Н. Дем'яненко, М. Жуйкова, М. Ковшова, О. Левченко, В. Маслова, Л. Мельник, О. Назаренко, О. Селіванова, В. Телія та інші). У сучасному лінгвальному контексті риси характеру представників окремого етнічного колективу розглядаються як багатогранний ментальний феномен, що пов'язує мову з мисленням, акумулює ціннісні орієнтири, вольову сферу, історичну пам'ять народу. Матеріалом дослідження послуговували фразеологізми з культурно-національними конотаціями, дібрані з фразеологічних словників української (під ред. В. Білоноженко [3]), білоруської (автор-упорядник І. Лепешев [4]) і російської мов (під ред. О. Молоткова [5]). У цих зворотах засвідчено уявлення носіїв мови про значущі рухи тіла, фразеологічні одиниці постають у комунікативному просторі джерелом інформації про тактики невербальної поведінки представників одного лінгвоколективу, а несловесний компонент у їхній структурі здатен надати додаткову інформацію національно-культурного характеру. У пропонованій науковій розвідці кваліфікуємо описані вище мовні знаки як паралінгвальні фразеологічні одиниці (ПФО) – сталі вислови, утворені на основі жестів, міміки, пантоміміки, вокалізації (від «паралінгвістика» – сукупність невербальних засобів спілкування; розділ мовознавства, що вивчає ці засоби).

Як свідчить досліджуваний матеріал, ПФО української мови виявляють різноманітні ментальні риси українців, найвиразнішими з-поміж яких є: покірність, вольові якості, упертість, допомога іншим. Фрагментарно фіксуємо й інші особливості української вдачі, що мають незначний кількісний показник (улесливість (підлабузництво), погрози / підступність, жадібність, ледачість і працьовитість, гостинність).

Найчисельнішими з-поміж аналізованих паралінгвальних висловів є ті, що формують у буденній свідомості носіїв мови уявлення про *покірність*, залежність від когось. Наприклад: *держати (тримати) в кулаку (в кулаці); брати в руки (до рук); накладати (наложити) руку (лапу); гнути коліна*.

Кількісна перевага цих ПФО пов'язана передовсім з суспільно-історичними перипетіями в долі українського народу, зокрема на поневолений дух і фізичний стан вказує компонентний склад сталих зворотів. Жестові фраземи створюють підстави для «метафоризації шляхом перенесення знаково-індексального змісту невербальної семіотичної системи з однієї концептосфери на іншу» [6]. Наприклад: вислови *держати (тримати) в руках і держати (тримати) в шорах (в поводях), брати в шори* ілюструють переорієнтацію сфери візництва у сферу соціальних відносин. Аналогічні смислові відношення спостерігаємо й у таких ПФО, як-от: *нести [своє] ярмо; накидати ярмо [на [свою] шию]; накидати петлю [на [свою] шию]*. У наведених ілюстраціях привертає увагу лексема *ярмо* як предмет побутово-сільськогосподарського вжитку, що позначає «упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблену з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию

тварин і замикають занозами» [7]. Саме завдяки асоціативним зв'язкам між поведінкою тварин і соціальною діяльністю людини *ярмо* в українській етнокультурі символізує «покірність, залежність, неволю, рабство» [8]. Водночас у гуцулів ярмо постає символом шлюбу у весільному обряді, однак у лексикографічній практиці сучасної української літературної мови жодна ФО з таким іменником не відображає цього факту.

Увиразнення поведінкових тактик мовців, що уособлюють національний характер, здійснюється за наявності у структурі ПФО тих чи тих культурних кодів. Так, зокрема, підґрунтям для функціонування жестової фраземи *простягати пазурі* виступає єдність людського і тваринного життя, тому іменний компонент *пазурі* ілюструє зооморфний культурний код. Метафоричне перенесення дій тварини на поведінку індивіда дає змогу виявити смисловий рівень культури, семантика і належність аналізованої лексеми до іншої концептосфери посилює комунікативний потенціал фраземи.

Перебування під чийось впливом, залежність від інших людей репрезентують такі ПФО, як-от: *тримати під каблук* – «беззастережно підкоряти своїй волі, робити повністю залежним від себе (перев. чоловіка від дружини)»; *держатися (триматися) за спідницю*; *держатися запаски*, які позначають «не виявляти самостійності, підкорятися впливу якої-небудь жінки (про чоловіків)». Предметно-костюмний субкод [9] реалізується відповідними компонентами (*каблук, спідниця, запаска*), експлікує згорнутий культурно-гендерний смисл і цим бере участь у культурному усвідомленні й образу ФО. Окрім того, етнокультурної виразності надає жестовій ФО іменниковий варіант *запаска* – «жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки» [7] (порівняймо білор. *трымацца за спадніцу*, рос. *держаться за бабью юбку*).

Досліджуваний фактичний матеріал виявляє ПФО, що вербалізують особливості міжособистісного впливу, пов'язані з дисципліною, слухняністю, а саме: *ходити [як (мов, ніби)] по струнці (по струночці, по ниточці)*; *ходити по струні (по шнуру)*. Натрапляємо на подібну лінгвоодиницю в російській мові – *ходить по струнке [по ниточке]*, позбавлену варіації компонентного складу, яку фіксуємо в українській фраземі (*по струночці, по шнуру*).

У проаналізованих фразеологічних номінаціях «згорнутим» є потужний культурно-маркований і культурно-значущий обсяг інформації про риси, соціально найбільш релевантні для значного етапу розвитку етносу.

Помірною кількістю лінгвоодиниць відображені в паралінгвальній фразеології *вольові якості* українців, що являють собою відносно сталі, незалежні від ситуації, стійкі психічні утвореннями. Вони характеризують досягнутий рівень свідомої саморегуляції особистості, здатної проявляти внутрішню силу духу, активізувати резерви власного «Я». Наприклад: *твердо (міцно) стояти на ногах (на землі)*; *бити себе [кулаком] в груди*; *розправляються плечі*; *збиратися (складатися) в [один] кулак*; *піднімати (підіймати, підносити, підводити) голову* та ін.

У результаті зіставлення фразем фіксуємо певні відмінності ПФО у східнослов'янській групі мов на основі різноманіття чи варіативності елементів, які формують національно-культурний потенціал досліджуваних фразем. Зокрема, порівняймо, укр. *витягтися (втягнутися) у нитку* – «докласти всіх зусиль, щоб зробити щось незвичайне, майже неможливе»; рос. *вытягиваться в струнку (струну)* – «становиться на вытяжку». Крім того, етнокультурний зміст української лінгвоодиниці ширший, апелює до прагнень особистості, рішучості задля досягнення мети, а зіставлений з ПФО іншомовний сталий вислів констатує тільки набуття людським тілом відповідної пози.

Незначними за кількістю є репрезентанти *упертості*, що зокрема позначають й наполегливість українців: *вбивати собі в голову*; *клацати зубами*. ФО на зразок *сідати каменем*; *сидіти каменем (пеньком,*

крячкою) кваліфікують завзятість, а отже вказують на велику енергію, наполегливість, непохитність людей під час виконання певної справи. Зокрема друга ілюстрація функціонує в українській мові полісемантичною одиницею, а саме: «1) перебувати в нерухомому положенні; 2) наполегливо займатися чим-небудь, заглиблюватися в роботу, заняття і т. ін.; 3) перебувати де-небудь безвідлучно, нікуди не виходячи або не від'їжджаючи». Варто звернути увагу й на компонентний склад ПФО, адже лексеми *камінь* і *пеньок* передбачають завдяки своїй внутрішній формі розуміння непорушності в роботі, яка вимагає повної віддачі власних сил. Зооморфізм *крячка* («свійська качка») постає в етнокультурі українців як «символ забарності, несили, домосідства» [8]. Можемо зробити висновок, що символічна ознака повільності й неквапності об'єднує всі варіативні елементи ПФО під «спільний знаменник» образу фраземи. Поширений у російському лінгвосередовищі вислів *сидеть как пень* має на тлі українського відповідника звужений семантичний спектр з відсутністю варіантів: «неподвижно; бессмысленно, безучастно, ничего не понимая».

Риси національного характеру формуються у зв'язку з «проживанням» конкретних комунікативних ситуацій, яким властиві невербальні поведінкові стратегії. Одну з них яскраво ілюструє ФО *оббивати пороги* – «1) постійно ходити, багато разів приходити до кого-небудь, кудись; часто бувати у когось, десь; настирливо з'являтися десь, турбувати когось // перебувати подовгу десь; 2) багато разів звертатися до когось, кудись у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення; просити когось, доводити щось». Значення паралінгвального фразеологізму, за розвідками М. Жуйкової, ґрунтоване на об'єктивних причинах: по-перше, при вході обминути поріг, тобто потрапити у приміщення іншим шляхом, було неможливо. Тому символічний зміст *порогу* асоціювався переважно з переміщенням у внутрішній простір житла, зокрема і з візитом гостя. По-друге, як відомо з етнографічних матеріалів, у минулому східні слов'яни робили поріг при вході в хату доволі високим (там, де було багато лісу і хати будували з дерева, прохід у дім вирубали в суцільній дерев'яній стіні). При переступанні через високий поріг його постійно зачіпали ногами. Ця особливість ситуації фіксується у фраземі за допомогою дієслова *оббивати*, яке набуває тут контекстний зміст «шкодити». Цей предикат імпліцитно вказує на багатократність, високу міру повторюваності дії (тобто часте ходіння в те саме місце). Задля підсилення цього семантичного компонента обирається і форма множини іменника: *пороги*, а не поріг, хоч у референтних ситуаціях переступають не через багато різних порогів, а через один – той самий, що веде до певного приміщення [10]. В українській мові фіксуємо й інший варіант ПФО, а саме: *обчовгувати пороги*, де процес човгання тлумачиться як «оббивати, стирати по поверхні // зношувати човганням, тертям (одяг, взуття)». Останній приклад, на нашу думку, не лише демонструє заповзятий, настирливий характер, але й за допомогою відповідного дієслова «натякає» на взаємовплив між ситуацією і комунікантом: від надмірних відвідувань обчовгуються не лише пороги, але й взуття. На противагу багатозначній українській паралінгвальній фраземі в білоруській мові побутує вислів *паабіваць парогі* в одному сконденсованому значенні – «настойлива папахадіць куды-н., просячы, дамагаючыся чого-н.».

Альтруїстичні риси характеру засвідчено в паралінгвальних фразеологізмах, що вказують на *допомогу іншим*: *підставляти плече; вести за руку; підкладати (підложити) руки; брати на [свої] плечі*. Варто, очевидно, звернути увагу на національну специфіку таких ПФО, порівнявши дві лінгвоодиниці, а саме: українську фразему *подавати (давати, простягати) [братню, помічну] руку [допомоги]* – «підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час» і білоруську *падаваць (працягваць) руку [дапамогі]* – «аказваць дапамогу ў цяткую хвіліну, выручаць». Як бачимо, крім варіативного дієслівного ряду, українській лінгвоодиниці властиві факультативні елементи, виражені лексемами *братня, помічна*. Важко не помітити, що у витлумаченні ПФО на першій позиції зазначено «підтримувати когось (морально та фізично – Г. Д.)», тому, як нам видається, наявність компонента *братня* найвдаліше підкреслює важливість для українця родинних

зв'язків. З огляду на етнокультурну вартісність жестових ФО слід проаналізувати поодинокі, проте не менш значущі за своїм культуросним потенціалом, фраземи, а саме: укр. *держати (тримати) руку* – «підтримувати, обстоювати інтереси кого-небудь»; білор. *пачуццё (адчуванне) локця* – «узаємная падтрымка». Зіставлення реконструйованих первинних жестів-прототипів дає змогу заявити, що виконувана дія руками на знак підтримки (українська одиниця) можлива і вмотивовує значення ПФО. У білоруському відповіднику постає логічне зауваження щодо взаємності підтримки, адже фізично це неможливо, оскільки зазвичай тримання когось за лікоть передбачає домінування над цією особою.

Отже, паралінгвальні фразеологізми на позначення ментальних складових національної характеру демонструють найтипівші психічні риси, чесноти і вади властиві українському етносу. Мовний вияв рис національного характеру можна з'ясувати у співвідношенні з одиницями інших мов, а також шляхом аналізу компонентного складу ПФО.

Список літератури:

1. Кривонос І. Місце національного характеру серед інших етнопсихологічних понять / І. Кривонос // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 107–108.
2. Юнацька А. Б. Вербалізація національного характеру : кореляція мови і культури / А. Б. Юнацька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Серія : Філологія. – 2011. – № 3. – С. 52.
3. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104.
4. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. – Мінськ : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. – 672 с. ; Т. 2 – 704 с.
5. Фразеологический словарь русского языка [свыше 4000 слов. статей] / [под. ред. А. И. Молоткова]. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / Олена Олександрівна Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – С. 37.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – С. 1649; 411.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнопсихології : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – С. 664; 278.
9. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Любов Василівна Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – С. 122.
10. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / Маргарита Василівна Жуйкова. – Луцьк : РРВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – С. 74.